

Roberts Spirģis

PERLAMUTRA KRUSTIŅA ATRADUMS CĒSU PILĪ: NOZĪME UN SIMBOLIKA

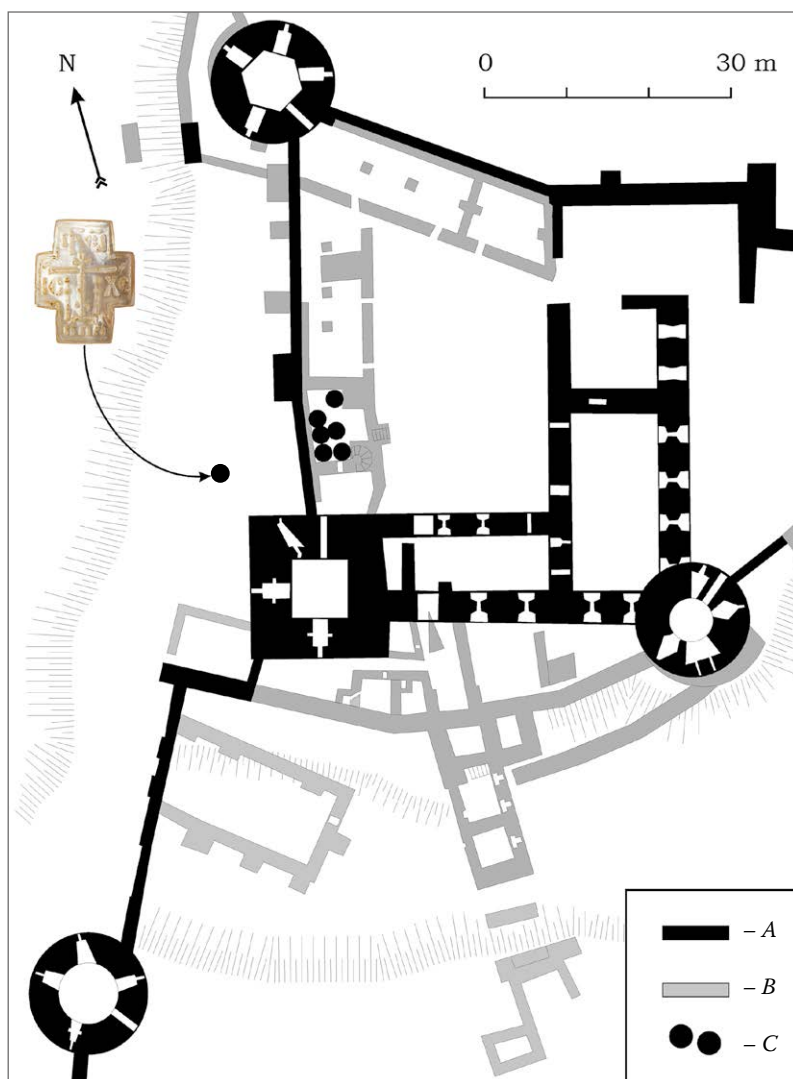
Arheoloģiskie pētījumi devuši spilgtas liecības par Cēsu pils pastāvēšanas pēdējiem gadiem Livonijas kara laikā. Jau 1974. gadā Cēsu pils rietumu korpusa pagrabstāva līmenī tika uzietas sešu personu mirstīgās atliekas (1. att.). Bojāgājušie – sievietes un bērni. Pie skeletiem tika atrasta virkne ekskluzīvu priekšmetu no cēlmetāliem: lielo nominālu monētas, rotas, sadzīves priekšmeti. Atradumi apstiprina Baltazara Rusova hronikā minētās ziņas par dižciltīgajiem cēsniekiem, kuri 1577. gada septembrī Ivana Bargā kara spēka trieciena laikā, saprotot krievu gūsta nenovēršamību, deva priekšroku nāvei un uzspridzināja sevi (Apala 1983).

1985. gadā nogāzē, pie uzspridzinātā rietumu korpusa (1. att.: 3), zem mūra drupu slāņa tika atsegts vēl viens skelets – kāda krievu karotāja mirstīgās atliekas. Kritušais fiksēts nedabīgā pozā – uz vēdera, kājas izliektas uz aizmuguri (2. att.). Kauli vietām sadragāti, rokas plaši izplestas, labās plaukstas pirksti saspiesti dūrē. Pie labā ceļgala atrastais stopa bultas gals liecina, ka karavīrs varēja būt ievainots kājā. Noņemot skeleta kaulus, kultūrlānī konstatēts kaftāna greznojumu nospiedums. Pa kreisi no skeleta atrasts cirvis (2. att.: 4; 3. att.: 4), pie iegurņa kreisajā pusē – šķēres (2. att.: 1; 3. att.: 1), dzelzs naža asmens gals (2. att.: 5; 3. att.: 5) un maka paliekas (2. att.: 6) ar Vasīlija III un Ivana Bargā valdīšanas laikā kaltu 61 krievu monētu – kapeikām, dengām un poluškām. Virs kakla skriemeļiem uziets perlamutra krustiņš (2. att.: 2; 3. att.: 2; 4. att.: 3).

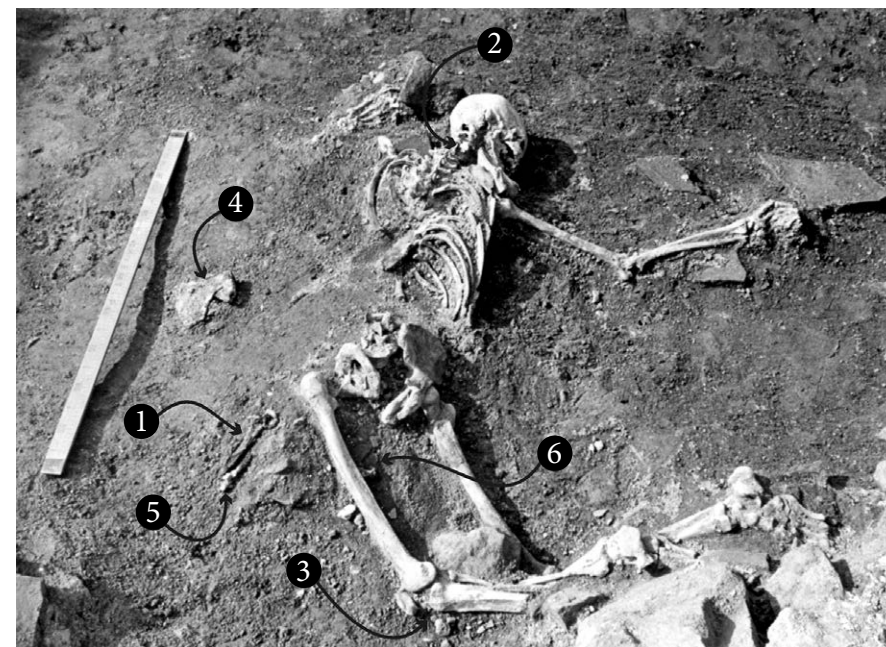
Krustiņš saglabājies bez defektiem (4. att.: 3). Krustiņa priekšpuse ir ieslīpa, visticamāk, gliemežvāka virsmas ieliekuma dēļ, un tā biezums samazinās no 4,2 uz 3 milimetriem. Krustiņa garums 23,3 milimetri, platums – 18,7 milimetri. Šāda izstiepta proporcija radusies no tā, ka krustiņa sānu zari ir tikai 3,8–4,3 milimetrus gari; tas ir gandrīz divreiz īsāk par vertikālajiem, 5,9–6,5 milimetrus garajiem zariem. Savukārt abu zaru platums ir līdzīgs un svārstās 10,2–10,8 milimetru robežās. Izstrādājuma perlamutra svars – 3,6 gramī. Krustiņa augšpusē izurbts diametrā 2,3 milimetrus liels caurums auklas izvēršanai. Krustiņa priekšpuse ir gaiša ar perlamutra spīdumu. Vidū redzams t. s. Golgātas krusts – Golgātas pauguru atveido viens pakāpiens krusta pakājē. Sānos attēloti šķēps un kāts ar apaļu sūkli galā, kā arī krievu burtu monogramma *IC XP*. Augšdaļā – ligatūra *ЧР* un *СА*, apakšā vārds *НИКА*. Attēlus ietver apmalīte. Aizmugure ir gluda un dzeltenīga.

Izteikts pieņēmums, ka kompozīcija perlamutrā iestrādāta, izmantojot kodināšanu. (Autors pateicas kaula un raga apstrādes speciālistam Viesturam Āboltiņam par konsultāciju.)

Ņemot vērā atraduma dramatisko kontekstu, gan par perlamutra krustiņu, gan citiem artefaktiem informācija publicēta vairākkārt (Apala 1986, 8, 1. att.: 3; Апала/Берга 1987, 16, рис. 3: 1; Apala 2001, 223, Abb. 9: 1), un nozīmīgie atradumi pašlaik eksponēti Cēsu Vēstures un mākslas muzejā. Izstrādājumi no perlamutra arheoloģiskajā materiālā ir ārkārtīgi reta parādība. Latvijā tie nav piesaistījuši īpašu pētnieku uzmanību. Izņēmums ir publikācija par Rīgā un Turaidā atrastajiem 13. gadsimta perlamutra krustiņiem (Spirģis 2015), bet tajā hronoloģiski ievērojami vēlākais Cēsu atradums netiek apskatīts. Labojot šo nepilnību, raksts veltīts Cēsu krustiņa analogiju meklējumiem, simbolikas un nozīmes noskaidrošanai.

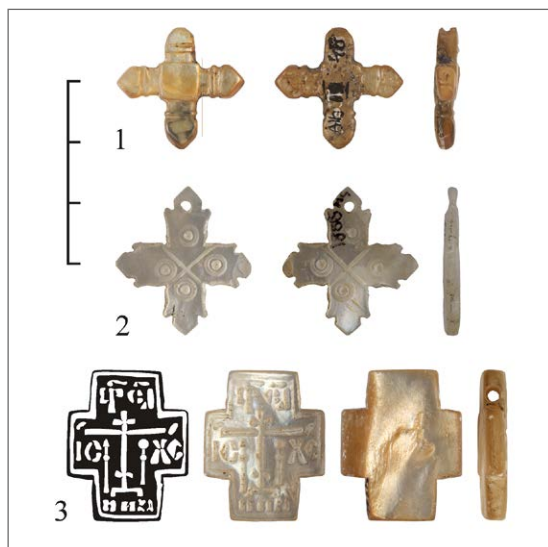
1. att. Perlamutra krustiņa atrašanas vieta Cēsu pili: A – pils mūris; B – izrakumos atsegtie mūri; C – skeletu atradumu vietas (no: Caune/Ose 2004, 124)

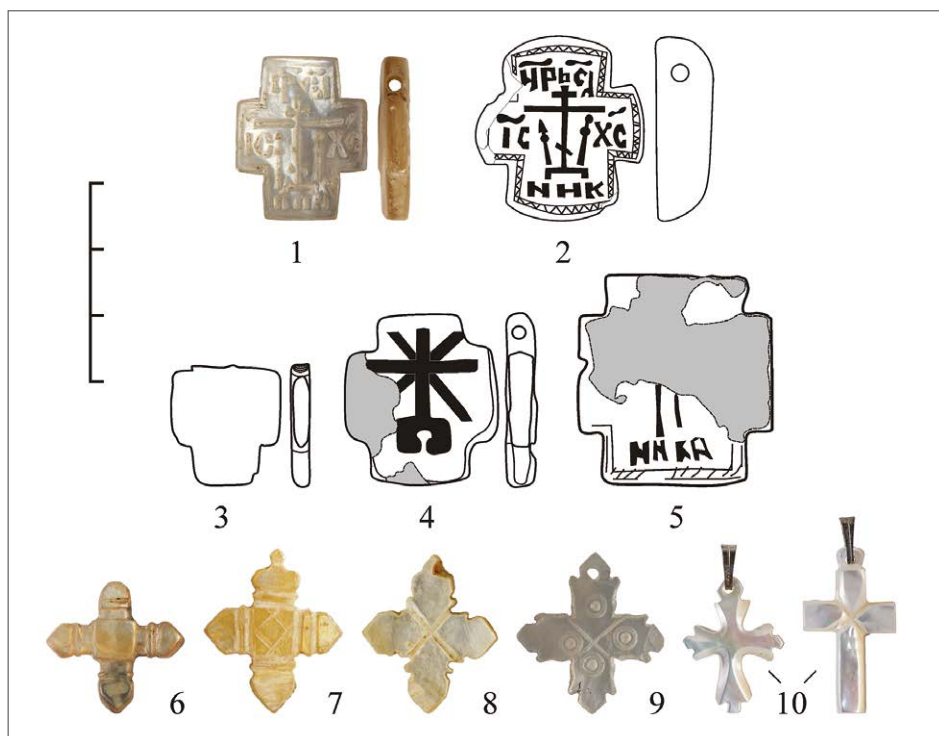
2. att. Cēsu pils rietumu nogāzē atklātās krievu karotāja mirstīgās atliekas (7. skelets): 1 – dzelzs šķēres (VI 213: 4785); 2 – perlamutra krustiņš (4784); 3 – stopa dzelzs bultas gals (4849); 4 – dzelzs cirvis (4786); 5 – dzelzs naža asmens fragments (4787); 6 – maka paliekas ar sudraba monētām (4820–4848) (no: Apala 2001, 222, Abb. 8)

3. att. Pie 7. skeleta atrastie priekšmeti: 1 – dzelzs šķēres (VI 213: 4785); 2 – perlamutra krustiņš (4784); 3 – stopa dzelzs bultas gals (4849); 4 – dzelzs cirvis (4786); 5 – dzelzs naža asmens fragments (4787) (Autora foto, 2015)

4. att. Latvijā atrastie perlamutra krustiņi: 1 – no Alberta laukuma Rīgā (VRVM 41993/48); 2 – no Turaidas pilsdrupām (TMR 9881); 3 – no Cēsu pilsdrupām (VI 213: 4784)
Autora foto, 2015

5. att. Dzintara un perlamutra krustiņi: 1 – perlamutra krustiņš no Cēsu pilsdrupām (VI 213: 4784); 2 – dzintara krustiņš no Alūksnes pilsdrupām (VI 231: 932); 3 – perlamutra krustiņš no Pleskavas (HT-VIII-2008-85); 4 – perlamutra krustiņš no Avtuniču apmetnes; 5 – perlamutra krustiņš no Pleskavas; 6 – perlamutra krustiņš no Rīgas (VRVM 41993/48); 7, 8 – perlamutra krustiņi no Atlitas pilsdrupām Izraēlā; 9 – perlamutra krustiņš no Turaidas pils (TMR 9881); 10 – mūsdienu perlamutra krustiņi no Jeruzalemes

Perlamutra noteikšana

Baltijas jūrā nedzīvo nepieciešamā izmēra gliemenes, lai no to gliemežvākiem iegūtu pietiekami lielu perlamutra gabalu krustiņu izgatavošanai. Latvijas upēs sastopama virkne perlamutrenu un upespērleņu (piemēram, *Margaritifera margaritifera*, *Unio crassus*, *Unio tumidus*), kuru perlamutra gliemežvāki varētu kalpot par materiālu sikiem izstrādājumiem, tomēr Cēsu krustiņa biezums ir pārāk liels, lai to būtu bijis iespējams pagatavot no vietējā materiāla. Spriežot pēc perlamutra krāsas un augšanas slāņu biezuma, Cēsu krustiņa izgatavošanai varētu būt izmantotas gliemenes no austeru *Ostrea* ģints (izstrādājuma vizuālā apskate sugu precizēt neļauj), kuras dzīves areāls ir Melnā jūra un Vidusjūra. Sālsūdens izcelsmi apstiprināja arī Latvijas probes birojā veiktā ķīmiskā sastāva rentgenfluorescences spektrometriskā analīze: upju pērļu un perlamutra sastāvā ietilpst mangāns (Mn), bet spektrs to nav uzrādījis. (Autors pateicas Latvijas Dabas muzeja vecākajam zoologam, malakologam Edgaram Dreijeram un Latvijas probes biroja darbiniekam Pēterim Brangulim par veiktajām analīzēm un konsultācijām.)

Paralēles Latvijā

Latvijas arheoloģiskais materiāls ir bagāts ar dievbijību apliecināšiem personīgai lietošanai paredzētiem priekšmetiem. 1974. gadā publicētajā Ēvalda Mugurēviča rakstā apskatīts ap 500 krustiņiem, kas attiecināti uz laika posmu no 11. līdz 15. gadsimtam (Mugurēvičs 1974). Lielākoties tie ir izgatavoti no bronzas mūsdienu Latvijas teritorijā. Retāk sastopami krustiņi no sudraba, svina un alvas sakausējuma, dzintara, šifera vai māla. Savukārt no perlamutra vēl ir zināmi tikai divi krustiņi – no Rīgas un Turaidas.

Perlamutra krustiņš Rīgā atrasts 1960. gadā Alberta laukumā. Tas izgatavots grieķu krusta formā un ir 19 x 20 milimetri liels (4. att.: 1). Domājams, pagatavots no austeres (*Ostrea*) aragonīta plāksnes, kuras biezums ir gandrīz četri milimetri. Krustiņa centrā ir kvadrāts, zaru gali veidoti trīsstūrains ar profilējuma līniju pie pamatnes. Augšējam zaram no sāniem bijis izurbts caurums, šajā vietā ir nolūzis fragments. Krustiņa priekšpuse ir gludi populēta, dzeltenīga, aizmugure – grumbuļaina un brūngana. Diemžēl nepilnīgas dokumentācijas dēļ atradumu var pielīdzināt savrupatradumam.

Vēl viens līdzīgs perlamutra krustiņš atrasts Turaidā (4. att.: 2). Tas ir tikai dažus milimetrus lielāks par Rīgas atradumu, bet zaudējis apjomīgumu un ir plakans, jo izgriezts no 2,7 milimetrus biezas perlamutra plāksnes. Virsma abās pusēs ornamentēta ar saulītēm, vidū iegriezts slīpais krusts. Priekšmets tika atrasts uz pils nogāzes malas.

Perlamutra krustiņi – svētceļotāju suvenīri

Rīgas un Turaidas krustiņi atšķiras no Cēsu atraduma. To analogi diezgan lielā skaitā ir uzieti Austrumeiropā, kā arī Turcijā, Sīrijā un Palestīnā. Krustiņu izgatavošanas laiks atbilst krusta karu periodam no 12. līdz 13. gadsimtam.

Mūsdienās perlamutrs ir tradicionāls materiāls svētceļotāju suvenīru izgatavošanai Svētajā zemē (5. att.: 9, 10), bet pirmo reizi arheoloģiskajos izrakumos atrastie perlamutra krustiņi kā svētceļotāju suvenīri tika identificēti Krievijas pētnieka Aleksandra Musina darbos (Мусин 1999, 96; Мусин 2009, 244; Мусин 2010, 233; Мусин 2010, 20, 22).

Par uzskatāmu pierādījumu tam, ka arī krusta karu laika izstrādājumi bija izgatavoti svētceļotāju vajadzībām Palestīnā, liecina vesela virkne šādu krustiņu atradumu (5. att.: 7, 8) Atlītas pili 13. gadsimta slānī (Johns 1997, 16, 147, 149, pl. LX, fig. 2). Šī, tā sauktā Svētceļotāju pils – *Château Pèlerin* – bija svarīga pietāte svētceļotāju ceļā no Eiropas uz Svēto zemi.

Rīgas un Turaidas krustiņu simbolika

Kā dievbijību apliecināšanai personīgai lietošanai paredzētam priekšmetam viduslaiku krustiņam ir noteikta reliģiski semantiska nozīme. Konkrēti šajā gadījumā zīmīga ir jau paša materiāla izvēle. Semantiski gliemežvāks saistīts ar Dievmātes un Jēzus Kristus simboliku, jo Dieva Dēlu salīdzināja ar “dārgo pērli” Jaunavas Marijas klēpī. Gliemežvāks bija arī Dieva kapa un augšāmcelšanās simbols (Becker 2008, 200). Šajā nozīmē gliemežvāki un to izstrādājumi bija svarīgi personīgai lietošanai paredzēti reliģiski priekšmeti svētceļotājiem uz Svēto zemi.

Iespējams, ka ieapaļo izvirzījumu formu ar profilēto līniju pie pamatnes Rīgas perlamutra krustiņa galos ir iedvesmojuši baznīcu kupoli. Jāpiemin, ka nelielai kapelai, t. s. kuvuklijai, kas atrodas virs Dieva kapa Augšāmcelšanās baznīcā Jeruzalemē, arī ir mazs tornītis ar kupolu. Šajā ansambli kupols simbolizē augšāmcelšanos un Jēzus Kristus uzvaru pār nāvi (Беляев/Чернецов 1996, 50).

Turaidas krustiņš pieder pie tā paša tipa. Lai gan tā kompozīcija ir vienkāršāka, trīsstūrainie izvirzījumi plakano zaru noslēgumā shematiski atveido kupolu. Salīdzinot Latvijas krustiņus ar Palestīnā atrastajiem reliģiskajiem simboliem, redzamas, ka tie veido vienotu tipoloģisku rindu (4. att.: 6–9).

Livonieši ceļā uz Svēto zemi

Latvijas teritorijā atrasto kuvuklijas veida perlamutra krustiņu salīdzinājums ar līdzīgiem eksemplāriem Austrumeiropā un Tuvajos Austrumos ļauj tos identificēt kā svētceļotāju suvenīrus no Svētās zemes. Spriežot pēc to simbolikas, krustiņi saistīti ar Dieva kapu Augšāmcelšanās baznīcā Jeruzalemē. Ņemot vērā Austrumbaltijas ģeogrāfisko izvietojumu un 13. gadsimta vēsturiskās reālijas, livonieši varēja sasniegt Svēto zemi, dodoties gan austrumu, gan rietumu virzienā (6. att.).

Austrumu ceļš

Jau kopš vikingu laikmeta svētceļojumiem no Baltijas jūras reģiona uz Svēto zemi izmantots Daugavas–Dņepras ceļš caur Senkrieviju. Pēc Livonijas iekarošanas šo ceļu varēja mērot ne tikai Livonijā dzīvojošie grieķu pareizticīgie, bet arī Romas katoļticīgie. Tā 13. gadsimta sākumā pēc neilgas cīņas ar polockiešiem šis ceļš atsāka funkcionēt, un brīvu pārvietošanos pa to nodrošināja virkne miera un tirdzniecības līgumu ar Polocku 1210. un 1212. gadā (IH, XIV: 9, XVI: 2) un Smoļensku 1229. gadā (Ivanovs, Kuzņecovs 2009). Indriķa hronikā sniegtajā informācijā par 1210. gada līgumu ar Polocku minēts kāds Ludolfs no Smoļenskas, kurš ne tikai pastāvējis tur dzīvoja, bet arī bija kņaza izticama persona (IH, XIV: 9). Savukārt 1229. gada līgumā minēta latīņu baznīca, kura, iespējams,

šajā Senkrievijas pilsētā bija vācu tirgotāju rīcībā (līguma Rīgas recenzija, E, D, F noraksti, 29. pants; līguma Gotlandes recenzija, A, B, C noraksti, 32. pants (Ivanovs/Kuzņecovs 2009, 173, 175)). To apstiprina arī 12. gadsimta 2. puses slāņos atklātās Romas katoļu rotundas pamati (Назаренко 2002, 274).

Arī Kijevā vācu un Venēcijas tirgotāji avotos minēti jau 12. gadsimta 2. pusē (Назаренко 2002, 275), atbilstošu Romas katoļu draudzi hronika fiksē 1175. gadā (ПСРЛ 2000, 241), bet 13. gadsimta sākumā pilsētā jau atradās latīņu baznīcu “tikls” un tā kļuva par dominikāņu atbalsta punktu. Kādu laiku šī ordeņa mūki varēja brīvi pārvietoties visā Senkrievijas teritorijā un izvērta tur plašu misionāru darbību (Назаренко 2002, 275; Щавелева 1984).

Romas katoļu tālāko svētceļošanu atviegloja tas, ka Ceturtā krusta kara rezultātā 1204. gadā krustnešu sagrautās Bizantijas vietā tika izveidota t. s. Latīņu impērija. Katoļu svētceļojumiem pa Dņepras ceļu principā labvēlīga situācija neturpinājās ilgi. Latīņu impērija krita 1261. gadā. Mongoļu iebrukums nogrieza pieeju Melnajai jūrai (Житнѣв 2007, 151–155). Līdz ar to optimāls laika posms šādam ceļojumam bija īss – no 1210. līdz 1237. gadam.

Rietumu ceļš

Visu Livonijas pastāvēšanas laiku Palestīna bija sasniedzama pa Rietumeiropas svētceļotāju ceļiem. Jūras ceļu uz Svēto zemi caur Gibraltāra šaurumu jau 12. gadsimta sākumā apraksta Brēmenes Ādama hronikai pievienotā sholija (Бременский 2011, 126, схолия 99 (96), 150, ссылака 77). Spriežot pēc viduslaiku svētceļotāju ceļvežu – itinerāriju – datiem, plaši izmantoti arī sauszemes ceļi caur Vācijas tirdzniecības pilsētām Libeku, Līneburgu, Braunšveigu, Goslaru un tālāk uz Itāliju. Ziemeļitālijā nozīmīgākā osta sakariem ar Tuvajiem Austrumiem bija Venēcija. Saskaņā ar senāko no zināmajiem Skandināvijas itinerārijiem, kuru 12. gadsimta vidū Islandē izveidoja benediktiešu abats Nikolajs Bergsons (*Nikulā Bergsson*), ziemeļnieki savos svētceļojumos uz Svēto zemi iegriezās Romā, tālāk parasti devās caur Beneventas pilsētu un kāpa kuģos Bari ostā Adrijas jūras krastā (Andersson 1989, 177–179); Bari ir arī Svētā Nikolaja atdusas vieta.

Livoniešu svētceļošanu Itālijā arheoloģiski labi dokumentē Turaidā atrastā no alvas un svina kausējuma izgatavotā svētceļotāju zīme ar *Volto Santo* (Svētais vaigs) krucifiksa attēlu, kas ir pazīstama relikvija no Sv. Mārtiņa baznīcas Lukā pilsētā, Toskānas apvidū Itālijā (Vītola 2005, 38, 39). Svarīgs fakts – minētais krucifikss Turaidas pils rietumu nogāzē atrasts perlamutra krustiņa tiešā tuvumā. Nogāzē uzzieta arī cita ievērojama svētceļotāju zīme – Santjago de Kompastelas gliemežvāka puse. Tomēr, tā kā gliemežvāks pieder Vidusjūras sugai *Pecten jacobaeus L.* un līdz ar to nav saistīts ar minēto ievērojamo svētceļotāju mērķi Atlantijas okeāna krastā, kur izplatītas citas sugas gliemenes – *Pecten maximus L.*, literatūrā izteikts pieņēmums, ka gliemežvāks kādai personai varēja kalpot par svētceļojuma simbolu vispār (Vītola 2005, 41). Šādā gadījumā jāpieņem, ka minētie svētceļotāju priekšmeti no Turaidas liecina par rietumu maršrutu uz Svēto zemi: Itālija, Vidusjūra, Palestīna.

Rakstītie avoti nesniedz tiešas ziņas par livoniešu svētceļojumiem uz Svēto zemi 13. gadsimtā. Tomēr liecības par braucieniem uz Palestīnu ir saglabājušās. Informācija saistās ar Vācu ordeņa aktivitātēm, jo 13. gadsimtā šī organizācija par savu galveno darbības lauku vēl uzskatīja Svēto zemi, bet Livonija bija tikai neliels, attāls tās īpašums. Līdz 13. gadsimta beigām ordeņa oficiālā rezidence kopā ar lielmestra krēslu, arhīvu un dārgumu glabātuvī atradās Svētajā zemē – līdz 1271. gadam Monforas cietoksnī, tad līdz 1291. gadam Akras pilsētā (Milicers 2009, 17–20, 31). Livonijas province kā daļa no Vācu ordeņa zemēm bija pilnīgi inkorporēta kopējā sistēmā. Lielmestra vēlēšanas notika Palestīnā, un ģenerālkapitula sapulcē bija jāpulcējas visu provinču mestra. Tā Vecākā atskaņu hronika stāsta par Livonijas mestra pienākumu pagaidu izpildītāja Mangolda un triju Livonijas brāļu-bruņinieku neveiksmīgu ceļojumu uz Palestīnu, jo 1283. gadā atpakaļceļā viņu kuģis nogrima un izglābies tikai viens no brāļiem (AH 1998, 235, 236, sl. 9741–9789).

Atkarībā no situācijas - karadarbības un citiem apstākļiem - brāļus-bruņiniekus varēja pārceļt citā provincē. Pēc Zobenbrāļu ordeņa inkorporācijas Vācu ordenī 1237. gadā dažus brāļus, kuri bija neapmierināti ar Ziemeļigaunijas atdošanu dāņu karalim, uz laiku pārcēla uz "Palestīnas fronti" (Milicers 2009, 118, 141). Jādomā, ka katru šādu braucieni pavadīja ievērojama kalpu, ieročnesēju un ierindas karotāju svīta. Nokļūstot Palestīnā, dievbijīgie livonieši nevarēja palaist garām iespēju apmeklēt svētvietas.

Livonijas daļas atrašanās šādas varenas un sazarotas organizācijas īpašumā, iespējams, atviegloja attiecīgo Ordeņa īpašumā esošo teritoriju iedzīvotāju pārvietošanos ne tikai Eiropā, bet arī Levantē. Ordenim piederēja vairākas baznīcas, hospitāļi un pilis Austrijā gar Alpu kalnu pārejām, kas ļāva vieglāk sasniegt Itālijas ostas, kā arī nekustamais īpašums pašā Jeruzalemē (Milicers 2009, 38, 77).

Cēsu perlamutra krustiņa simbolika un analogijas

Cēsu krustiņā attēlotais astoņzaru krusts, šķēps, sūklis, kā arī uzraksti *XP CA IC XP NIKA* ("Jēzus Kristus, Slavas Ķēniņš, Uzvara") ir standarts pareizticīgo krustiņu noformējumā. Kirilicas burti *Ц* un *Ч* bija līdzīgi, tāpēc vārdā *Царь* bieži *Ц* vietā tika uzrakstīts *Ч* burts – tas īpaši raksturīgi Pleskavas-Novgorodas reģionam (Седов 1976, 103), kur šāda kompozīcija bieži sastopama gan metāla un dzintara krustiņu piekariņos, gan kapakmens krustos, gan baznīcu noformējumos un garīdznieku apģērbu izšuvumos. Pēc Pleskavas pētnieces Jūlijas Kolpakovas (Колпакова 2003) novērojumiem, uz bronzas krustiņiem astoņzaru Golgātas krusta attēls parādās jau 15. gadsimta 2. pusē. Arī paralēli krustam izvietotus moku rīkus sāka attēlot 15. gadsimtā, bet biežāk šī kompozīcija izplatījās 16. gadsimtā. Beigu hronoloģiskās robežas kompozīcijai nav, jo tā tiek lietota arī mūsdienās.

Var pieņemt, ka kompozīcijas radīšanu iedvesmoja Dieva krusta kulta galvenā svētvieta – ala, kur, saskaņā ar leģendu, Romas imperatora Konstantīna māte Helēna izrakumos atradusi Golgātā uzstādīto Pestītāja krustu. Pašlaik istā krusta atrašanās vietu apzīmē astoņzaru Golgātas krusta mozaika (7. att.) sānu altārī Augšāmcēlšanās baznīcā Jeruzalemē. Krusta augšdaļā ir tituls ar latīņu abreviatūru *INRI* no *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*, nedaudz zemāk – Jēzus Kristus monogramma grieķu burtiem *ΙΣ* (jota sigma) *ΧΣ* (hi sigma), zem pārliktņa – *NIKA*. Apakšā saglabājušies grieķu burti *A* un *Ω*, šķēps un sūklis izvietoti nelielā leņķī, Golgātu attēlo divi pakāpieni.

Atšķirībā no kuvuklijas veida krustiņiem, Cēsu atradumam līdzīgi taisnstūrains izstrādājumi sastopami daudz retāk. Ir zināmi divi krustiņi no Pleskavas, no kuriem viens ir bez uzrakstiem, bet uz otra, kas ļoti sliktā saglabātības pakāpē atrasts Jāņa Žēlsirdīgā (*Иоанна Милостивого*) baznīcas kapsētas apbedījumā (5. att.: 5), ir līdzīga Golgātas krusta attēla un uzrakstu paliekas (Харлашев 2009, 192, 193, рис. 7: 7). Vēl viens līdzīgas formas krustiņš (5. att.: 4) uzziets izrakumos Čerņigovas apgabala Avtuniču apmetnē, kas no 14. gadsimta 2. puses ietilpa Lietuvas lielkņazistes sastāvā.

Cēsu atradums un krievu svētceļošana Livonijas kara priekšvakarā

Cēsu krustiņa saistība ar svētceļotāju kultūru nav tik viennozīmīga kā gadījumā ar kuvuklijas veida krustiņiem no Rīgas un Turaidas. Atraduma apstākļi un Pleskavas paralēles uzskatāmi ilustrē faktu, ka par bāzi krievu karaspēka iebrukumam Livonijā kalpoja šī pilsēta (Апала/Берга 1987, 22), kurā pulcējās vienības no visiem Krievzemes reģioniem. Literatūrā ir arī izteikts viedoklis, ka galvenie krustiņu īpašnieki bija tieši karavīri (Башков 2011, 39). Līdzīga forma un ikonogrāfija redzama Pleskavas-Novgorodas kapakmeņos, kuri tika uzstādīti karavīru atdusas vietās (Седов 1976, 102, 103).

Svētceļojumi uz Svēto zemi 16. gadsimtā

Taisnstūrains perlamutra krustiņu retums apliecina šo izstrādājumu īpašo vietu 16. gadsimta personīgai lietošanai paredzēto reliģisko priekšmetu vidū. Uz svētceļošanu norāda arī eksperta slēdziens par gliemežu sugu, no kuras gliemežvāka tika izgatavots Avtuniču apmetnes krustiņš – tas norāda uz Melno jūru vai Vidusjūru (Моця и др. 2005, 250, 251; Веремейчик 2010, 349; Veremeychik 2012, 581).

Jautājumus izraisa kiriliskā alfabēta uzraksts uz krustiņa. Tālie svētceļojumi uz Svēto zemi piedzīvoja uzplaukumu krusta karu laikos, kad Palestīnā izveidojās latīņu valstiņas. Kristiešu padzišana no Svētās zemes un mongoļu iebrukums 13. gadsimtā stipri apgrūtināja senkrievu svētceļošanu turpmākajos gadsimtos. Arī Osmaņu impērijas laikā Eiropas kristieši nevarēja brīvi piekļūt Palestīnas svētvietām. 16. gadsimta rakstītajos avotos minēti atsevišķi krievu sūtņu braucieni, ceļotājus pasargāja atbilstoši pavadraksti. Tā 1558.–1561. gadā tirgotāja Vasīlija Pozņakova (*Василий Позняков*) vadībā notika plašs sūtniecības brauciens pie austrumu patriarhiem. Ceļojuma dalībnieki apmeklējuši visas svarīgākās svētvietas no Kairas līdz Damaskai (*Житнёв* 2007, 309–320). Tā kā galvenais sūtniecības mērķis bija naudas un dārglietu transportēšana uz austrumu baznīcām, jādomā, ka pavadāmo personu un apsardzes skaits bijis ievērojams. Jāpiemin, ka sūtniecības sastāvā bija arī kāds Kuzma Saltanovs (*Косма (Кузьма) Салтанов*) no Pleskavas (*Житнёв* 2007, 311).

Par spīti ģeopolitiskajai situācijai, svētceļošana uz Svēto zemi nekad pilnīgi neapstājās. Piemēram, Vasīlijs Pozņakovs apraksta lielo kristiešu svētceļotāju pūli no tālajām zemēm, tai skaitā arī no Krievijas; ceļotāji sanākuši Lielajā Sestdienā pie Dieva kapā (*Позняков* 2001, 477). Tomēr nepieciešamais priekšnosacījums svētceļotāju suvenīru izgatavošanai ar uzrakstiem krievu valodā būtu bijis krievu svētceļotāju regulārā plūsma Svētajā zemē, kura 16. gadsimtā vēl nav konstatējama. Tāpēc Cēsu krustiņa saistība ar Svēto zemi nav pierādāma un jāmeklē citi risinājumi.

Pareizticības centri Bulgārijā un Atonā

Perlamutra apstrādes ģeogrāfija vēlajos viduslaikos paplašinājās. Ir liecības, ka, sākot ar 14. gadsimta vidu, kulta priekšmetus no šī materiāla, pārsvarā svētceļotāju vajadzībām, sākuši izgatavot t. s. otrās Bulgārijas caristes galvaspilsētā – Veliko Tirnovā (*Велико Търново*). Turklāt acīmredzot gadījumos, kad pieeja jūras izejvielai bija apgrūtināta, tika izmantots upju aragonīts (*Квinto* 1995, 103).

Tiek uzskatīts, ka gliemežvāku apstrādes organizēšana Veliko Tirnovā saistīta ar eremītu isihastu mācības izplatīšanos no Atonas pussalas. Svarīgu vietu šajā eremītu mācībā ieņēma Kristus Apskaidrošanas tēma. Savukārt, pateicoties spējai lauzt gaismas starus spektra krāsās, perlamutrs ieguva dievišķās Taboras gaismas simbola nozīmi (*Квinto* 1995, 108).

Garīgās dzīves un kristīgā kulta amatniecības uzplaukums Veliko Tirnovā bija saistīts ar mēģinājumu radīt jaunu globālu pareizticības centru Bulgārijā, bet tam nebija lemts piepildīties. 14. gadsimta beigās, pateicoties tirnovietim Kipriānam (*Киприан*), kurš kļuva par Kijevas, Lietuvas un visas Krievijas metropolītu, līdzīgas idejas un pati isihastu kustība tika izplatīta tālāk ziemeļu virzienā (*Квinto* 1995, 108).

Jāpiemin, ka Avtuniču krustiņā attēlotais astoņstaru krusts shematiskajā paaugstinājumā (5. att.: 4) saskan ar dažiem Apskaidrošanas attēliem, kur no kalna virsotnē stāvošā Glābēja izstarojošie dievišķā spēka stari līdzinās histogrammai no sešiem vai astoņiem vienāda garuma radiāliem stariem. Tāpēc Avtuniču apmetnes krustiņā attēloti var saistīt ar Taboras gaismas simboliku, bet pašu priekšmetu uzskatīt par svētceļotāja suvenīru no Bulgārijas vai Atonas (spriežot pēc autora rīcībā esošajām publikācijām, Avtuniču apmetnes krustiņam trūkst stratigrāfiskā datējuma, kas neļauj apstiprināt vai noraidīt izteiktos pieņēmumus).

Spriežot pēc īpašuma uzskaites, senkrievu klosterī Atonā jau 12. gadsimtā bija labi attīstīta amatniecība: tur atradās skriptorijs, svētbilžu darbnīca un kalve (*Мошин* 2002, 337, 338). Pēc ilgstoša pārtraukuma regulārie sakari starp Atonu un Krieviju sākuši atjaunoties tieši 16. gadsimtā, uz ko norāda ne tikai biežas mūku sūtniecības Maskavā (*Романенко, Турилов* 2002, 150, 151), bet arī tas, ka Atonas klosterī kļūst par savdabīgu grieķu valodas apmācības centru Maskavas ārlietu prikazam (*Мошин* 2002, 319). Tāpēc nav izslēgts, ka arī Cēsu krustiņš bija izgatavots Atonā vai Bulgārijā.

Dzintara krustiņi un to izgatavošanas iespējas Krievijā

Pastāv arī iespēja, ka no Svētās zemes vai Atonas tika vesti gludi krustiņi vai gliemežvāki, un pieprasītais attēls ar uzrakstiem tika izveidots pēc īpašnieka vēlmes jau uz vietas Krievijā. Par labu šādai iespējai liecina neornamentētais Pleskavas eksemplārs (5. att.: 3). Pleskavas krustiņš līdzīgs šīs pilsētas apkārtnē izplatītajiem dzintara krustiņiem ar Golgātas attēlu (*Колпакова* 2004, 104, 106, 107, рис. 1). Spriežot pēc dzintara atgriezumu atradumiem, šie krustiņi no ievesta Baltijas dzintara tika izgatavoti Pleskavā uz vietas (*Колпакова* 2004, 105; *Колпакова* 2005, 143, 144).

Viens dzintara krustiņš ar Golgātas attēlu konstatēts arī Latvijas teritorijā – Alūksnes pilī (5. att.: 2). Vācu ordeņa komturis Everts Zībergs 1560. gadā atdeva pili krieviem bez kaujas, un nocietinājums palika viņu rokās līdz 1582. gadam, kad to ieņēma poļi. No jauna krievu karaspēks ieņēma un noturēja pili 1658.–1661. gadā (*Сауне, Осе* 2004, 71). Tā kā dzintara krustiņu lietošana Polockas zemē turpinājās līdz 18. gadsimtam (*Колпакова* 2005, 144), nav iespējams precīzi pateikt, kura militāra konflikta laikā kultūrslāņa augšējā, 16.–17. gadsimta līmenī nokļuva Alūksnes krustiņš (*Атгāзис* 1979, 15). Tomēr var pieņemt, ka, līdzīgi Cēsu perlamutra izstrādājumam, Alūksnes dzintara krustiņš piederējis kādam krievu karavīram un tas ir krievu karaspēka darbības liecinieks Austrumbaltijā.

Tā kā dzintara krustiņi zināmi arī vēlo viduslaiku kapsētās Maskavā (*Мусин* 2010, 254, 255. atsauce), vēl viens to izgatavošanas centrs varēja atrasties tur. Mākslas vēsturnieks Vasīlija Pucko (*Василий Пуцко*) izteicis viedokli, ka Cēsu krustiņa kvalitāte atbilst Maskavas mākslas stilam, kam tajā laikā bija raksturīgs dziļš attēlu reljefs (*Апала/Берга* 1987, 16; *Апала* 2001, 207).

Šādu iespēju labi ilustrē avotu ziņa par maskavieša Fjodora ceļojumu 1582. gadā uz Konstantinopoli un Atonu. Fjodors, spriežot pēc profesijas apzīmējuma *крестечник*, tieši specializējies krustiņu izgatavošanā (*Житнёв* 2007, 323). Tāpēc pagaidām visticamākā šķiet iespēja, ka Cēsu krustiņu no Egejas vai Vidusjūras krastā atrasta gliemežvāka izgatavojis kāds svētceļošanas iedvesmots krievu meistars.

Secinājumi

Visai neparastais atradums – Cēsu perlamutra krustiņš – spēj piesaistīt ne tikai arheologu, bet arī kultūrvēsturnieku, seno amatu pētnieku, ķīmiķu un zoologu uzmanību. Šī materiāla izstrādājumu retums arheoloģisko atradumu vidū nosaka, ka stingrajā viduslaiku simboliskās nozīmes gradācijā perlamutram bija milzīga vērtība un tas bija saistīts ar augstākajām garīgajām sfērām. Krusta karu laikā 12.–13. gadsimtā perlamutra apstrāde bijusi ekskluzīva galveno kristiešu reliģiozo centru prerogātīva Svētajā zemē. Krustnešu valstiņu sakāves Palestīnā un musulmaņu uzkundzēšanās Tuvajos Austrumos, kā arī Konstantinopoles krišana 1204. gadā novājināja galveno Austrumu kristietības centru pozīcijas. Šajos apstākļos kā garīgais centrs priekšplānā izvirzījās Atona. Laicīgās varas (gan jāpiebilst, ka attiecībā uz austrumu kristietības zemju loku viduslaikos dalījums laicīgā un garīgā vara nav gluži korekts, jo baznīca bija cieši saistīta ar valsts struktūrām un aizstāvēja valsts intereses; valdnieks bija vienlaicīgi gan baznīcas dēls, gan tās priesteris, gan galva) vēlējās kļūt par jauno pareizticības globālo centru. Šāda pozicionēšanās tika stiprināta ar atbilstošas simbolikas, tai skaitā arī perlamutra, lietošanu.

Tā kā jebkura reliģiska centra nozīmi viduslaikos raksturoja tā pievilcība svētceļotāju vidū, tieši pateicoties svētceļošanas kustībai, šo procesu atspulgs atklājas arī Latvijas arheoloģiskajā materiālā. Perlamutra krustiņu apskats rāda, ka šī izstrādājumu grupa gan pēc formas, gan pēc datējuma ir nevienmērīga. Tie dalās divos tipos: agrākie 13. gadsimta atradumi no Rīgas un Turaidas atveido Dieva kapa kuvukliju un neapšaubāmi ir spilgtākie tālo braucieniu liecinieki – svētceļotāju suvenīri no latīņu valstīm Palestīnā. Cēsu krustiņa traģiskais Livonijas kara konteksts norāda uz reliģisko priekšmetu lielo lomu krievu karavīru vidū un var liecināt par Maskavas pretenzijām uz “trešās Romas” statusu. Tomēr Krievzemē 16. gadsimtā perlamutrs nebija viegli pieejams, un tā apstrāde acīmredzot nerasniedza plašākus mērogus. Iespējams, ka šo iztrūkumu zināmā mērā mēģinājuši kompensēt ar dzintaru, kas cieši saistīts ar Jēzus Kristus simboliku un arī plaši lietots reliģisko priekšmetu izgatavošanai. Vēlāk perlamutra augstā simboliskā vērtība nonivelējās. Jaunajos laikos Eiropa atkāpās no viduslaikiem raksturīgā stingrā simbolisma, un kopš 17. gadsimta perlamutrs strauji ielauzās ikdienā. Materiāls kļuva ārkārtīgi populārs, un no perlamutra sāka izgatavot un inkrustēt visdažādākos priekšmetus, sākot ar pogām, etvijām un mēbelēm un beidzot ar ieročiem.

7. att. Mozaika Dieva krusta
atrasanas vietā Augšāmcelšanās
baznīcā Jeruzalemē
Autora foto, 2015

Roberts Spirģis

THE MOTHER-OF-PEARL CROSS PENDANT FOUND IN CĒSIS CASTLE: MEANING AND SYMBOLISM

Summary

Archaeological research has yielded striking pieces of evidence about the final chords in the life of Cēsis Castle during the Livonian War. During the 1985 excavation season, the skeleton of a Russian soldier was found on the slope below the destroyed western range, under a layer of rubble from the walls. In addition to weapons, daily-use items and coins, he had a mother-of-pearl cross pendant. On the surface of the 23 x 19 mm cross pendant there was a depiction of the cross of Golgotha with a lance and a sponge next to it as well as the Russian letters ЦР СЛ ИС ХР НИКА, an abbreviation of Jesus Christ, the King of Glory, Victory. The cross pendant was made from a sea-mussel shell, most probably one from the *Ostrea* oyster genus whose habitat covers the Black and Mediterranean Seas. Two other mother-of-pearl cross pendants have been found in Latvia, at Riga and Turaida. They are of a different type and both symbolically depict the Kuvukly of God's Tomb. Similar items are relatively broadly spread throughout eastern Europe and the Middle East and are associated with pilgrimages to the Holy Land during the Crusades. Taking into consideration the geographical location of the eastern part of the Baltics, and historical realia of the 13th century, Livonian pilgrims could have reached the Holy Land travelling both eastwards and westwards.

From written sources, we know that the Cēsis find was deposited in the ground in September 1577. The eight-branched Golgotha cross with instruments of torture already appears on personal cross pendants in the second half of the 15th century, becomes widely spread in the 16th century, and is still in use today. This type of cross pendant is very rarely found. The conditions in which the cross was found and parallel finds indicate that the cross came to Cēsis from Pskov, the base Russian troops used for the invasion of Livonia. Where the cross was made and its connection to pilgrimage culture is a complicated issue. In the early Ottoman period, it was difficult for Christians to access holy sites in Palestine. Moreover, from the 14th century onwards, this mother of pearl was also being used in religious objects made on Mount Athos and in Bulgaria. Its reaching there is related to the eremitic Hesychast teaching that symbolically associates this material with the divine Tabor light. Unornamented cross pendants or shells were probably brought to Russia from the south and the pictures and inscriptions were applied there. The style of decoration of this cross-pendant associates it with other work from the Moscow school of craft. It was in the 16th century that Moscow started to position itself as the Third Rome and the use of mother-of-pearl may have helped visualise this new status. Yet, because of its very limited availability, mother-of-pearl items could not become widely distributed. It is likely that, in Russia, it was partially compensated for with amber, which is also closely related to the symbolism of Jesus Christ.

AVOTI UN LITERATŪRA

- AH 1998 – Atskaņu hronika = Livländische Reimchronik (no vidusaugšvācu valodas tulkojis V. Bisenieks). – Rīga, 1998.
- Andersson 1989 – *Andersson L.* Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien // Lund Studies in Medieval Archaeology. – Kumla, 1989.
- Apala 1983 – *Apala Z.* Daži uz Livonijas kara laiku attiecināmi atradumi Cēsu pili // Arheoloģija un etnogrāfija. – 1983, 14. laid., 14.–23. lpp.
- Apala 1986 – *Apala Z.* Cēsu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs // ASM 1984/1985. – Rīga, 1986, 5.–11. lpp.
- Apala 2001 – *Apala Z.* Archäologische Zeugnisse aus der Burg Cēsis/Wenden zur Zeit des Livländischen kriges // Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. – Lübenburg, 2001, S. 199–228.
- Atgāzis 1979 – *Atgāzis M.* Izrakumi Alūksnes pili // ASM 1978. – Rīga, 1979, 10.–17. lpp.
- Becker 2008 – *Becker U.* Lexikon der Symbole. – Freiburg, Basel, Wien, 2008.
- Caune/Ose 2004 – *Caune A., Ose I.* Latvijas viduslaiku pilis IV: Latvijas 12. gadsimta beigu –17. gadsimta vācu piļu leksikons. – Rīga, 2004.
- IH – Indriķa hronika = Heinrici Cronicon Lyvoniae (no latīņu valodas tulkojis Ā. Feldhūns). – Rīga, 1993.
- Ivanovs/Kuzņecovs 2009 – *Ivanovs A., Kuzņecovs A.* Smoļenskas–Rīgas aktis 13. gs.–14. gs. pirmā puse. Kompleksa Moscowitica–Ruthenica dokumenti par Smoļenskas un Rīgas attiecībām = Иванов А., Кузнецов А. Смоленско-рижские акты: XIII в.–первая половина XIV в.: Документы комплекса Moscowitica–Ruthenica об отношениях Смоленска и Риги. – Rīga, 2009.
- Johns 1997 – *Johns C. N.* Pilgrims Castle (Atlit), David Tower (Jerusalem) and Qalat ar-Rabad (Ajlun): three Middle Eastern Castles from the Time of the Crusades. – Aldershot, 1997.
- Kvinto 1995 – *Kvinto L.* La nacre dans l'art décoratif de Târnovo au XIVs. // La culture et l'art dans les terres Bulgares VI–XIVs. – Sofia, 1995, p. 101–108.
- Milicers 2009 – *Milicers K.* Vācu ordeņa vēsture. – Rīga, 2009.
- Mugurēvičs 1974 – *Mugurēvičs Ē.* Krustiņveida piekariņi Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. // Arheoloģija un etnogrāfija. – 1974, 11. laid., 220.–239. lpp.
- Spirģis 2015 – *Spirģis R.* Rīgā un Turaidā atrastie perlamutra krustiņi – liecības par svētceļojumiem uz Svēto zemi 13. gadsimtā // Senā Rīga VIII: Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. – Rīga, 2015, 110.–127. lpp.
- Veremeychik 2012 – *Veremeychik O.* Finds of Christian liturgical and devotional objects from the central part of Chernigov Land. Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence. – Leipzig, 2012, Vol. 2, pp. 573–590.
- Vītola 2005 – *Vītola G.* Turaidas pili atrastās liecības par svētceļojumiem // Kristietības ienākšana Livzemē. – Turaida, 2005, 38.–41. lpp.
- Апала/Берга 1987 – Апала З., Берга Т. Археологические данные о событиях ливонской войны, полученные при раскопках Цесисского замка в 1985 году // Латвийской Академии Вестис. – 1987, стр. 13–22.
- Башков 2011 – Башков А. А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. Предметы христианского культа индивидуального использования. – Минск, 2011.
- Беляев/Чернецов 1996 – Беляев Л. А., Чернецов А. В. Русские церковные древности: археология христианских древностей средневековой Руси. – Москва, 1996.
- Бременский 2011 – Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гермольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. – Москва, 2011, стр. 7–150.

- Веремейчик 2010 – Веремейчик Е. М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки.* – Санкт-Петербург, 2010, стр. 344–354.
- Житнёв 2007 – Житнёв С. Ю. История русского православного паломничества в X–XVII веках. – Москва, 2007.
- Колпакова 2003 – Колпакова Ю. В. Нательные кресты с голгофской тематикой в фондах Псковского музея-заповедника // *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научных семинаров за 2001–2002 гг.* – Псков, 2003, стр. 57–66.
- Колпакова 2004 – Колпакова Ю. В. Каменные и янтарные нетельные кресты Пскова и Изборска // *Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы 50 научного семинара.* – Псков, 2004, стр. 102–110.
- Колпакова 2005 – Колпакова Ю. В. Некоторые разновидности нательных крестов средневекового Пскова // *Российская археология.* – 2005, стр. 140–145.
- Моця и др. 2005 – Моця О. П., Готун І. А., Петраускас А. В. Південний вектор зв'язків – один із показників неординарності селища Автуничі // *Сугдейский сборник 2.* – Киев, Судак, 2005, стр. 248–255.
- Мошин 2002 – Мошин В. В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // *Из истории русской культуры. Киевская и Московская Русь.* – Москва, 2002, том II, книга 1, стр. 309–357.
- Мусин 1999 – Мусин А. Е. Археология древнерусского паломничества в Святую землю в XII–XV веках // *Богословские труды: к 150-летию Русской Духовной Миссии в Иерусалиме (1847–1997).* – Москва, 1999, стр. 92–110.

- Мусин 2009 – Мусин А. Е. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии // *Archeologica Avraamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – Москва, 2009, стр. 231–272.
- Мусин 2010 – Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование. – Санкт-Петербург, 2010.
- Назаренко 2002 – Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX–середина XIII в.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований // *Из истории русской культуры. Киевская и Московская Русь.* – Москва, 2002, том II, книга 1, стр. 261–308.
- Позняков 2001 – Позняков В. Хождение на восток гостя Василия Познякова с товарищи // *Повести и сказания Древней Руси.* – Санкт-Петербург, 2001, стр. 464–487.
- ПСРА 2000 – Полное Собрание Русских Летописей. – Москва, 2000, том VI.
- Романенко/Турилов 2002 – Романенко Е. В., Турилов А. А. Русско-афонские связи в XI–XVII вв. // *Православная энциклопедия.* – Москва, 2002, том IV, стр. 149–154.
- Седов 1976 – Седов В. В. Изборские каменные кресты // *Средневековая Русь.* – Москва, 1976, стр. 102–107.
- Харлашев 2009 – Харлашев Б. Н. Археологические раскопки церкви Иоанна Милостивого в Пскове // *Археология и история Пскова и Псковской земли.* – Псков, 2009, стр. 187–197.
- Щавелева 1984 – Щавелева Н. И. Киевская миссия польских доминиканцев // *Древнейшие государства на территории СССР, 1982.* – Москва, 1984, стр. 139–151.

UDK 904(474.365)
Ce898

CĒSU PILS RAKSTI

I

Sastādītājs *Gundars Kalniņš*
Korektore *Ieva Zarakovska*
Tulkotāja *Eva Eihmane*
Tulkojumu korektors *Juris Beņķis*
Rakstu ievadattēli *Gatis Indrēvics*
Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Sastādītājs pateicas par palīdzību izdevuma sagatavošanā:
Evai Eihmanei, Ievai Kalniņai, Alenam Opoļskim, Zigrīdai Apalai,
Annai Veidemanei, Laimdotai Kalniņai, Aijai Ceriņai, Līgai Eglītei,
Ievai Pļaviņai, Jānim Liepkalnam un Lienei Dāboliņai.

Izdevums sagatavots ar Valsts kultūrkapitāla fonda
un Cēsu novada pašvaldības finansiālu atbalstu

ISBN 978-9934-8685-0-4

© Rakstu autori, 2017
© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2017

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*
Iespiests un iesiets *SIA "Dardedzes hologrāfija"*